

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS

TA'LIM VAZIRLIGI

NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA

UNIVERSITETI

A.Nurmonov, N.Mahmudov

O'ZBEK TILINING NAZARIY GRAMMATIKASI

(o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabalari uchun
o'quv qo'llanmasi)

T O S H K E N T - 2 0 0 7

GAPNING MAZMUNIY TUZILISHI

Har qanday lisoniy belgi shakl va ma'no birligidan iborat. Lekin an'anaviy sintaktik nazariyalarda asosan gapning shakliy tuzilishi o'rganib kelindi. Faqat ayrim o'rinnardagina (gapning kommunikativ maqsadiga ko'ra turlarini belgilashda, ikkinchi darajali bo'laklarning ichki tasnifida, masalan, holning o'rin, payt, maqsad va boshq. turlarga bo'linishida; aniqlovchilarining sifatlovchi, karatuvchi," izohlovchilarga ajratilishida va boshq.) semantikaga murojaat qilinadi. Gapning ma'no xususiyati va uning tarkibi ham, gapning mazmuniy tiplari ham, sub'ekt va predikatlarning mazmuniy tiplari ham, gapning shakliy va mazmuniy tuzilishlarining o'zaro munosabatlari ham yaqin yillargacha maxsus o'rganish ob'ekti bo'lmay keldi.

N.D.Arutyunovaning ta'biri bilan aytganda, 60-yillarning o'rtalariga kelib, gap semantikasiga "shturm" boshlandi . Gap semantikasiga qiziqishning uyg'onishiga lingvistik nazariya rivojiga ta'sir ko'rsatgan bir qator omillar: lingvistikaning gap mazmuni - propozitsiyaga alohida diqqat qiluvchi mantiq bilan munosabatining yangi pog'onaga ko'tarilishi, til va nutqniig ma'no tomoniga umumiyl burilishi, nutk faoliyatining pragmatik komponentiga e'tiborning kuchayishi, gapga o'zining maxsus ma'nosи bo'lgan til belgisi sifatida qarashning vujudga kelishi hamda gaplarning mazmuniy ekvivalentligi tushunchasiga tayanadigan sintaktik transformatsiya nazariyasining vujudga kelishi singari omillar turtki bo'ldi.

O.Espersen ham tilshunoslikda shaklni mazmundan ajratishga harakat kilgan G.Suit va boshqa tilshunoslarni tanqid qilar ekan, shakl va mazmun o'zaro uzviy bog'liq ekanligini, lisoniy hodisaning bu ikki tomoniga e'tibor berish har qanday tilshunoslikning asosiy vazifasi ekanligini uqtiradi. Uning fikricha, har bir tilshunos hodisani ikki tomonlama - shakldan ma'noga yoki ma'nodan shaklga qarab tekshirishi mumkin . Birinchisi semasiologik, ikkinchisi onomasiologik o'rganish ob'ekti bo'ladi.

Hozirgi kunda semantika deyarli hamma tilshunoslар tomonidan e'tirof etilsa ham, ammo sintaktik semantika maqomi masalasida bir xillik yo'q.

N.Yu.Shvedovaning fikricha, sintaktik semantikaning asosiy vazifasi shakliy-sintaktik modellarning xususiy ma'nolarini aniqlashdan iborat bo'lishi kerak. Bunga ko'ra, gap tuzilishi sxemasining umumlashtirilgan ma'nosи va ular o'rtasidagi munosabat gap sintaktik tuzilishining asosi bo'lib xizmat qiladi. N.Yu.Shvedovaning konsepsiyasiga muvofiq, gapning suniy tuzilishi deganda, tipiklashtirilgan ma'no elementlarining mavhumlashgan holda til sistemasida aks etgan mazmuni tushuniladi . U gap mazmunini estralingvistik omillarsiz, sof til materiallariga tayangan holda o'rganishga harakat qiladi. Tilning har qanday sath birliklari, jumladan, gapning tuzilish sxemalari ham undagi kategoriya va konkret ma'nolar munosabatlaridan hosil bo'lgan mazmuniy o'ziga xoslikka ega bo'ladi.

Ikkinch yo'nalish tarafдорлари асосан gapning nominativ minimumi узвларining лексик ма'nolariga асосланадилар. Bunga muvofiq, gapning mazmuniy tuzilishi tuzilish sxemalar chegarasida emas, balki undan tashqarida ajratiladi. Tuzilish sxema va mazmuniy tuzilishlar bir-birini kesishmaydigan parallel qatorlarga teriladi. Bunday qarash O.I.Moskal'skaya ishlarida namoyon bo'ldi .

Sintaktik semantika bo'yicha Ye.P.Paduchevaning ham izlanishlari o'ziga xosdir. Uning fikricha, gap ma'nosi leksema ma'nolaridan, so'z shakllarining grammatik ma'nolaridan va sintaktik qurilmalarning ma'nolaridan tashkil topadi. Shuning uchun ham leksik va morfologik semantika bir butun gap semantikasining komponenti bo'lishi kerak . V.G.Gak gapni to'liq til belgisi hisoblab , gap referenti vaziyatdir, ya'ni "gapisirish" momentida ob'ektiv borliqdagi so'zlovchi ongida mavjud bo'lgan va gapning o'zini shakllantirish jarayonida til elementlarini tanlashga ma'lum darajada sharoit yaratuvchi elementlar yig'indisidir, deydi .

Vaziyat va uni ifodalovchi gap o'rtasidagi munosabat ikki yo'nalishda - ifoda planidan ma'no planiga qarab va, aksincha, ma'no planidan ifoda planiga qarab o'rganiladi. Birinchisi nutqiy faoliyatning tushunish aktini, ikkinchisi esa ifodalash aktini namoyon qiladi. Bunga muvofiq, sintaktik semantikada ham o'zaro bog'langan va ayni yo'nalishga ko'ra bir-biriga zid bo'lgan ikki aspekt: semasiologiya va onomasiologiya ajratiladi . Birinchisi ma'lum sintaktik birlik nimani aks ettirishini, ikkinchisi ma'lum vaziyat qanday ifodalanganini o'rganadi.

Birinchi yo'nalish gap ma'nosini ob'ektiv borliq bilan bog'langanligi uchun, vaziyatni aiiqlashga va tahlil qilishga alohida ahamiyat beradi va uni gapning denotativ yoki nominativ aspekti ham deyiladi.

Gapning denotativ aspektini ifodalash uchun ko'p hollarda "propozitsiya" terminidan foydalaniladi. Bu termin tilshunoslikka mantiq va falsafiy tadqiqotlar ta'sirida kirib keldi. U.Kuayn logik qurilishda propozitsiya tushunchasining roli haqida to'xtalib, ma'lum gap va uning boshqa tilga qilingan tarjimasi o'rtasidagi yoki bir til ichida turlichalishlar o'rtasidagi umumiylilikni aks ettirishni ko'rsatadi. Propozitsiyaga qiziqishning o'sishi bilan uning talqinida ham xilma-xillik orta boradi.

Klassik mantiq propozitsiya yoki mantiqiy hukm deyilganda borliqning ma'lum predikatlari haqida tasdiq yoki inkor yo'li bilan axborot beruvchi fikr shakli tushunilgan. "Propozitsiya" termini tilshunoslar tomonidan dastlab xuddi shu ma'noda hukmning ifodalanish shakli bo'lgan darak gaplarga, keyinchalik gapning hamma turlariga nisbatan qo'llaniladi. Gap termini ham lotincha "hukm" terminidan kal'ka yo'li bilan rus tilidagi "predlojeniye" orqali hosil bo'lgan.

Ramziy mantiq klassik mantiqdan farqli ravishda, o'zining tushunchalarini, inson ongida aks etishini chetlab o'tgan holda bevosita borliq kategoriyalari bilan munosabatini belgilashga intiladi. Propozitsiya tushunchasining bu umumiyligi tendensiyasi natijasida keyinchalik u tafakkurdan ob'ektiv reallikka, sub'ektiv omildan ob'ektiv omilga "burildi". Natijada u tafakkur shakliga emas, balki uning mazmuniga, u orqali

ifodalanadigan ob'ektiv reallikka nisbatan qo'llanila boshlandi. Sub'ektiv modallik kategoriyasidan ozod bo'lib, vaziyatni ifodalashga o'tdi. Propozitsiya xuddi shu ma'nosi bilan tilshunoslikka kirib keldi.

Gapning nominativ nazariyasi dastlab G.Frege asarlarida aks etdi. Uning fikricha, har qanday gap mazmun (smo'sl) va ma'no (znacheniye) ga ega. Mazmun uning signifikati, konnotatsiyasi; ma'no esa denotati. Anglashiladiki, gap mazmuni ma'noga nisbatan kengroqdir. Shunday qilib, G.Frege har qanday gapda fikr (mazmun) sathidan referensiya sathiga (ma'noga) qadam qo'yiladi, shu bilan ayrim ma'nolarning tasdiq yoki inkor qilish akti sodir bo'ladi, deydi. Referent sath uchun u propozitsiya terminini ishlatadi.

Propozitsiya tushunchasi B.Rassel asarlarida yanada konkretlashdi. Uning fikriga ko'ra, propozitsiya real borliq (fakt) strukturasiga o'xshashlikka ega bo'lgan aktual faktidir. Propozitsiya haqida Ch.Fillmor shunday deydi: "Gapning asosiy strukturasida "propozitsiya" deb nomlash mumkin bo'lgan strukturani, ya'ni gapning modal qismidan ajralgan fe'l bilan otlar o'rtasida zamondan tashqaridagi munosabatlar majmuasini kuzatamiz. Gapning modal qismi uning butun xarakteristikasini belgilaydigan inkor, zamon, mayl va tus kabi xususiyatlarni o'z ichiga oladi".

Hozirgi kunda ko'pchilik tilshunoslar propozitsiya termini ostida gapning ssmantikasida o'z ifodasini topgan ob'ektiv mazmunni tushunadilar. O.I.Moskal'skaya gapning bu denotativ tomonini gapning mazmuniy markazi deb hisoblaydi.

Propozitsiya faqat gaplar orqali ifodalanishi shart emas. U so'z birikmasi va so'zlar orqali ham ifodalanishi mumkin. Masalan: Karim keldi-Karimning kelishi. Demak, ma'lum bir sintaktik struktura gap bo'lishi uchun ma'lum propozitsiyani ifodalashdan tashqari, ya'ni boshqa belgilarga-kommunikativ mustaqillik va modallik belgilariga ega bo'lishi kerak bo'ladi. Shuning uchun ham har qanday gap ot pozitsiyasiga transpozitsiya qilinganda, uning kommunikativ bo'linishi (tema - rematik bo'linish) va ideal xususiyati yo'qoladi, ammo nominativ mazmuni eskicha saqlanib qoladi. Yana solishtiring:

Bola kitobni o'qiyapti - bolaning kitob o'qishi

Uning kelishi xavfli - uning kelishining xavfliligi

Yuqoridagi solishtirilayotgan konstruksiyalarning mazmuniy yaqinlashtirilishiga ulardagи markaziy elementlarning umumiyligi asos bo'ladi. Transpozitsiya jarayonida kommunikativ birlik sifatidagi gapning markaziy elementi - kesimi nominativ birlikning markaziga aylanadi . Propozitiv nominatsiya mohiyati uchun gapning kommunikativ tarkibi ham e'tibordan tashqarida bo'lmaydi. Gapning kommunikativ tuzilishni uning nominativ tuzilishiga ham ta'sir qiladi. Shunday ta'sir qiladiki, gapning kommunikativ markazi, bir vaqtning o'zida, nominativ asos vazifasini o'taydi.

Har qanday gap semantikasida propozitiv mazmundan tashqari, so'zlashuvchining kommunikativ niyati va mumkin bo'lgan modallikkdan biri ishtirok etishi kerak bo'ldi. Boshqacha aytganda, propozitsiyadan real

gap mazmuniga o'tish uchun propozitiv ramkadan tashqari, yana ikki ramkani - modallik va kommunikativ ramkani qo'shish zarur bo'ladi. Keyingi har ikki ramka har qanday gap mazmuniy tuzilishining zaruriy uzvi hisoblanadi . Shunday qilib, har qanday gapning mazmuniy tuzilishi murakkab, ko'p qirrali xarakterga ega bo'lib, unda eng kamida uch uzb: 1) propozitiv, 2) modal, 3) kom-munikativ uzvlar ishtirok etadi. Gapning mazmuniy tuzilishini tashkil etgan yuqoridagi uzvlardan eng asosiysi ob'ektiv borliqdagi ayrim vaziyat yoki voqealarni aks ettiruvchi propozitiv tuzilishdir.

GAP SEMANTIKASINING PROPOZITIV ASPEKTI

Yuqorida ta'kidlanganidek, har qanday gap mazmunida uch aspekt ishtirok etadi: 1) propozitiv (nominativ) aspekt, 2) modal (ob'ektiv modallik) aspekt , 3) kommunikativ (tema-rematik) aspektlar. Bulardan til birligi sifatidagi gap semantikasida faqat propozitsiya va ob'ektiv modallik mavjud bo'lsa, nutq birligi sifatidagi gap (jumla) semantikasida esa ulardan tashqari, albatta, kommunikativ aspekt va ba'zan sub'ektiv modallik ham ishtirok etadi.

Ayrim tilshunoslar esa, gap mazmunida tildan tashqaridagi ekstralengvistik omilni rad etmagan holda, til ifodasining ob'ektiv borliq, vaziyat bilan bevosita emas, balki inson ongida mavjud bo'lgan "ob'ektiv borliq obrazlari" orqali bog'lanishiga asoslanib, "vaziyat" terminini ruhiy makon va ruhiy zamonda joylashgan ruhiy vaziyatga nisbatan qo'llaydilar. Bunga muvofiq, "gap" termini ostida ayrim vaziyatlarni kodlashtiradigan tovush obrazlarining zanjiri tushuniladi . A.Vejbitskayaning fikricha,

semantika predmeti real borliq emas, balki shu real borliqning ongdagi aksi bo'lishi kerak. Chunki til ob'ektiv borliqni faqat ong orqali ifodalaydi. Hozirgi sintaktik semantikada denotativ (referensional) aspekt o'rinni olmoqda. Bunga ko'ra aktuallashgan, ya'ni nutqiy elementlarning vaziyat elementlariga munosabati e'tiborga olinadi . Ammo tilshunoslar o'rtasida vaziyat elementlari masalasi ham bir xil emas. I.P.Raspopov ta'kidlaydiki, semantik struktura bilan shug'ullangan hamma tilshunoslar gapning semantik strukturasi (nominativ aspekt jihatidan) o'zi ifodalagan ob'ektiv reallik strukturasi bilan bir xildir, degan asosga tayanadilar . "Gapning semantik strukturasini tildan tashqaridagi vaziyatdan topishga urinish ma'lum qiyinchiliklarga olib keladi, - deydi G.A.Zolotova. -Chunki ekstralengvistik plan strukturasi, bo'linishi va umumlashish darajasi tavsif erkinligiga yo'l beradi... Izomorflik haqida qo'rmasdan shuning uchun gapirish mumkinki, vaziyat strukturasini, uning bo'linishini biz til ko'nikmamizda qanday aks ettirsak, shunday tasavvur etamiz" . g'

Semantik struktura (Sems) nazariyasining shakllanishida alohida o'rinni egallagan. Ch.Fillmor Semsni ichki struktura (GS) deb nomlaydi va uning asosi sifatida bevosita ishtirokchilar (NS) grammatikasidan emas, balki ramziy mantiqning predikat - argument prinsipidan foydalanadi. GS ni $u \ z \ q \ t \ Q \ r$ formulasi bilan ko'rsatadi. Bu yerda 5-gap, t-modallik ifodalovchisi, R-propozitsiya. Propozitsiya $R-u \ Q \ SQ\dots Q \ Sp$ tarzida kengayishi mumkin deydi (Bu o'rinda V - fe'l s - argumentning predikatga bo'lgan munosabatini ifodalovchi ichki kelishiklar).

Fillmorning ichki tuzilish nazariyasi ayrim kamchiliklariga qaramay, gap mazmunini bir xil aks ettirishga ancha yaqinlashdi. Fillmorning ichki - kelishik konsepsiyasiga V.G.Gakning konsepsiysi uzviy ravishda bog'lanadi. Gak ham GS terminidan foydalanib, uni vaziyat bilan bir xil bo'lgan leksik - sintaktik tuzilishdir, deb hisoblaydi. GS vaziyatning to'g'ridan-to'g'ri nomi: PS (tashqi struktura) esa vositali nomi sifatida talqin qilinadi).

GS predikat bilan birga quyidagi yetti aktantni o'z ichiga oladi, deydi: 1) sub'ekt, 2) ob'ekt, 3) adresat, 4) jarayonning yuzaga chiqishi uchun yordam beradigan yoki to'sqinlik qiladigan substansiya (initiator, quroq, sabab), 5) fazoviy konkretlashtiruvchi (harakatning yuzaga chiqishi, yoki tugash o'rni) qarashi yoki bir qismi sub'ekt yoki ob'ektni tashkil qilgan substansiya.

Semantik strukturaking original konsepsnyasi VI. P.Susov tomonidan ilgari surildi. Unikg qarashicha, real haqiqat bir necha vaziyatlardan tashkil topadi. Inson ongi konkret vaziyatlarni aks ettiradi, umumlashtiradi va ularni siteflarga birlashtiradi. Inson ongida umumlashgan vaziyatga yoki uning sinfiga ichki til shakllari mos qo'yiladi. Uni hosil qilish uch bosqichda bo'ladi; umumlashgan vaziyatga muvofiq bo'lgan tuzilishni hosil qiluvchi relyasion bosqich; relyasion strukturaga sub'ekt - predikat munosabatini qo'shadigan predikatsion bosqich, predikatsion strukturaga temporgllik, modallik, personallik va boshqa qo'shimcha ma'nolarni yuklaydigan modifikatsion bosqich.

Relyasion struktura Fillmorning Semsini eslatgan holda, relyatemalardan tashkil topadi. Sakkiz relyatema farqlanadi: agentiv, agentiv bo'limgan, patsiyentiv, atraktiv, lokativ, ablativ va instrumental.

Ko'rinib turibdiki, Sems maqomi haqida hozirgi kunda tilshunoslar o'rtasida bir xillik yo'q. Bu narsa Sems realligini inkor qilish yoki uydirmaligiki tasdiqlash natijasida emas, balki uning favqulodda murakkab tuzilma ekanligi natijasidir.

I.P.Susov gapning lisoniy belgi ekanligini e'tirof etgan holda uning konkret (yoki gapnint tashqi tuzilishi) va abstrakt (gapning ichki tuzilishi) gaplarga ajratadi. Birinchisi ikkinchisini namoyon qiladi. Ikkinchisi har qanday konkret gapning zaruriy asosi hisoblanadi . Uning fikricha, abstrakt gap sintaktik fakti xususan, pozitsion tuzilishni, ya'ni leksik birliklar, morfologik ko'rsatkichlar, intonatsion elementlar bilan to'ldirilmagan, konkret gapni shakllantiruvchi barcha momentlar ishtirok etmagan sub'ekt va predikat pozitsiyalarni ifodalaydi. Boshqacha aytganda, abstrakt gap gapning tuzilish sxemasidir. Abstrakt gap sintaktik na'no ifodalaydi. Aksincha, konkret gap esa yuqoridagi ko'rsatilgan barcha qo'shimcha momentlarni aks ettirib, sintaktik ma'nogagina emas, balki supersintaktik ma'noga ham ega bo'ladi .

Konkret gap ko'p bosqichli xarakterga ega bo'lib, gap hosil qilish (onomasiologiya) jarayonining oxirgi, yakuniy bosqichidir. Konkret gap oxirgi hosila sifatida ko'p bosqichli barcha ichki tuzilishlarga (nominativ, relyasion va boshqa) qarama-qarshi qo'yiladi.

Gap semantikasining propozitiv aspekti.....	7
Vaziyat elementlari.....	10
Relyasion struktura.....	12
Sintagmatika.....	15
Predikat.....	20
Fe'l predikatlar.....	27
Argumentlar.....	29
Bir predikatli qurilmalar.....	30
Sub'ektlilik mikromaydoni.....	30
Sodda gapning predikat xarakteriga ko'ra tiplari.....	34
Fe'l asosli gaplar.....	34
Nisbat shakllari va gap semantikasi.....	37
Ot asosli gaplar.....	39
Mavjudlik bildiruvchi (ekzistensional) gaplar.....	40
Ko'p predikatli qurilmalar.....	49
Qo'shilma predikatlar.....	49
Ko'p predikatli qurilmalarda predikativlik.....	52
Qo'shuvchi predikatlar.....	56
Gapning modal aspekti.....	57
Predikativlik va modallik.....	63
Mantiqiy va grammatick modallik.....	64
To'ldiruvchili yoyiq gaplar semantikasi.....	67
Holli yoyiq gaplar semantikasi.....	70
Predmetning murakkab nomlari (deskripsiya) va ularning tuzilishi.....	71
Gapning kommunikativ aspekti.....	72
Aktual tuzilishi.....	72
Jumla padigmatikasi va sintagmatikasining aktual bo'linish bilan munosabati.....	78

Aktuallashish.....	84
Yoyiq jumlalarda ikkinchi darajali bo'laklarning o'rni.....	87
Gapning presuppozitsiya aspekti.....	93